

Opponensi vélemény

Bene Sándor

A harmadik szirén. Zrínyi Miklós költészete
című akadémiai doktori értekezéséről

Azok közé tartozom, akik Bene Sándor Zrínyi-publikációit folyamatosan olvasva régóta mondogatták neki, hogy ezek összerendezése elegendő lenne egy akadémiai doktori értekezés beadásához. Nem tudom, hogy mekkora árat fizetett a mégis bekövetkező halogatásért anyagiakban, vagy a hivatali előmenetel tekintetében. A végre elkészült és könyvalakban is megjelent szöveg azonban megértette velem ennek okát. A mindent mondani akarás szándékával elkészült mű ugyanis a rendkívüli terjedelemre is magyarázatul szolgálva a részelemek olyan összedolgozását valósítja meg, amely érthetővé teszi, hogy a szerző nem tudott lemondani ezek alaposan kimunkált összegzéséről. Ezzel már ki is mondtam, hogy a disszertációt kiemelkedő szellemi teljesítménynek tartom, s messzemenően alkalmasnak arra, hogy elnyerje általa az MTA doktora fokozatot.

Nem titkolom persze, hogy a sokszínű mondandó és a hatalmas terjedelem komoly erőfeszítésre készíti az opponenciára vállalkozót, s ezen csak kis mértékben könnyít, hogy a disszerens barátságos gesztusokkal próbál neki segítséget nyújtani. A nagyobb fejezetek végén tömörségre törekvő, bár időnként mégis több bekezdésnyi összefoglalókat olvashatunk, s ráadásul ezek némelyike további olvasásra biztatva azt is körvonalazza, hogy milyen nehezen kihagyható kaland vár arra, aki nem csüggedve képes kitartó útitársának elszegődni. De menet közben is olvashatunk biztató szavakat: „Olvassunk felületesen” – mondja egy helyütt, majd nem sokkal később újabb könnyítést kapunk: „Olvassunk még felületesebben!”. Máskor abból meríthetünk biztatást, hogy belátható a dolog vége, hiszen az áll a szövegben, hogy „kezdjük a végéről”. Ezekhez a kishitűségtől és feladástól is óvó aposztrofékhoz társulnak aztán az eseményeket és/vagy eszmei és politikai törekvéseket szinte kortársainkká tevő megjegyzések, amelyekben a közkeletű megközelítést például „bejártott melléküzem”-nek, vagy „lakossági legendagyártás”-nak minősíti, s amelyek közül a *Marino és a modernek* fejezet felütése a leglátványosabb. Ebben a költői nyelvben és technikáiban is provokatívnak bemutatott, s a

kortárs életrajzok szerint rövid szárú, magas sarkú, hegyes orrú, hófehér csizmában szerepelni szerető 17. századi olasz költőről divatdiktátorként beszél, s azt olvassuk, hogy „ájult kultuszát csak Mick Jaggeréhez lehet hasonlítani, önpusztító szenvedélye pedig Jim Morrisont idézi”, s persze elkerülhetetlennek tarja a szex, fű, és rock and roll emlegetését. Őszintén szólva nekem ez már kicsit sok volt az aktualizálásból, ám semmiképpen sem akarnám megtagadni az ilyen nagyvonalúan széthintett korszerűsítések üdítő hatását,. Másfelől szívesebben olvastam ezeket, mint a ritkásan ugyan, de felbukkanó profetikus üzeneteket: „Ha továbbra is szeretnénk magyarul olvasni, jól tesszük, ha ezekből építkezünk tovább”, vagy „Ne akarjunk rögtön okosabbnak lenni elődeinknél”. vagy „Az irodalomtudomány nem vallató szoba”.

A lényeg persze nem ez, hanem az, hogy a problematikát felvezető szorosabban vett historiográfiának nevezhető nagy felvezetést követően nincs egyetlen olyan fejezete sem a disszertációnak, amely ne tartalmazna az eddigi megközelítésekhez képest radikálisan új és nagy meggyőző erővel előadott elképzeléseket. Későbbi mondandóm megalapozása érdekében célszerűnek látszik először sorra venni az újdonságok közül a számomra legfontosabbakat. Ezek kiemelését megkönnyíti a disszertáció szövegének áttekinthető szerkezete: az előszót és a többrendbeli befejezést leszámítva, a gerincet alkotó négy fejezet azonos módon épül fel. Rendre módszertani fejtegetéseket tartalmazó és a nívumokat sejtető cím nélküli rövid, kedvcsináló bevezetések után következnek az alfejezetek. Kisebb megbicsaklásnak csak az tekinthető, hogy bár a számítógépes programírás világából átemelt címek egyike már az első élén is ott áll (*Syrena 1.0. Referenciális olvasat*), ennek részletes – hozzám hasonló tradicionális szemléletű laikus számára föltétlenül szükséges – magyarázatát a 2.0 és az 1.0 közötti korszakos különbségről csak később, a III. nagy fejezet élén kapjuk meg. Az alcím persze segít, s lassan világossá válik, hogy az első megközelítés az elsődleges történeti referenciareteg kontextusában helyezi el a szöveget, s aztán jönnek a bonyolultabb összefüggések.

A mondott sorrendben haladva *Az időrend és értelmezés* című nagy alfejezet sok konkrétum nagyon alapos felülvizsgálatára (Sós Ádám esete, a Lippay Györgyhöz való viszony, az 1645-ös velencei elszegődés története és a Draskovics Mária Eusebiával kötött házasság dolga) támaszkodva, egy hipotéziseket persze nem nélkülöző, de érvekkel minden korábbinál alaposabban megtámogatott elképzelést vázol fel a *Syrena*-kötet egyes darabjai megszületésének idejéről. Ezt követően a felülmondott „lakossági legendagyártás”-t felváltó első olvasatot kapjuk meg, amely programosan Zrínyi valódi és feltételezett olvasóinak előismereteire is épít. Itt még a keletkezés feltételezett sorrendjében körvonalazza az eposzban, illetőleg a kötet kompozíciójában megfogalmazott költői programot, a narratíva jellegét, s a mű által sugalmazott ideológiát. Bizonyos értelemben az alapvető információk összegzése ez az

alfejezet, jóllehet bőven tartalmaz új megállapításokat, többek között azt az alaptételt is, hogy az értelmezés rendjének a kötet rendjéhez kell igazodnia, s a kötet az elbeszélő saját lelkének történetét tartalmazza, s ennek a történetnek az eposz csupán egyik epizódja.

Az első nagy fejezet csúcspontját a *Költészet és valóság a Szigeti veszedelemben* című alfejezet jelenti, amelynek középpontjában az eposz és a történetírás viszonya áll, feldúsítva azzal az előszóban is reflektált mozzanattal, hogy „Zrínyi Miklós kezének tulajdonítottam szultán Szulimán halálát”. Az un. Thúri-tézisnek a szükségesnél hosszabb felvezetése és részletezése ellenére a történeti analógiák lenyűgöző panorámájával találkozunk itt, a kenyérmezei csata utáni legendás tánctól, az ingóságokat tűzre vető Szondy Györgyön át, a rigómezei csatáig, hogy Mario Orbino művén és délszláv hagyományon keresztül eljussunk odáig, hogy az eposzban még ezeknél is többről van szó, a Szigetvár alatt történtek a korábbi eseménysor allegóriájának tekinthetők, s a következő fejezetet megelőlegezve kijelenthesse, hogy Tasso teoretikus nyelvén írható le a legpontosabban az elemzett jelenség: *eccesso della verità*-ről, hiperbolikus igazságról van szó.

Így érkezünk el a harmadik nagy fejezethez (*Syrena 2.0 Történeti poétikai olvasat*), amelynek címnélküli felvezetése a régi magyar irodalom egészéről vázol fel tömörsége ellenére is nagyon szuggesztív elképzelést. Erre mondandóm befejező részében szeretnék visszatérni, ezért most kiindulópontnak azt tekintem, ami már korábban elhangzott a költő reflektált tudatos irodalmi szerepvállalásáról, azokról az elrejtett, de kielemezhető intertextuális együtt állásokról, amelyek Bene szerint kivételesen moderné teszik a *Syrena*-kötetet. Tömören fogalmazva, a magyarországi összehasonlító irodalmi tudományosság fényes lapjaira kíváncsozó fejezetről van szó. Ez megnyilatkozik már az *első elmeszülés*-kifejezés Tassóra visszavezetett magyarázatában, de további Tassóval foglalkozó részletekben is. Nem vagyok ugyan az olasz irodalom szakértője, de ki merem jelenteni, hogy példás a nagy olasz költő teoretikus szövegeinek és költeményei együttesének (hogy Bene szavaival éljek) „üzemszerű” vizsgálata, amihez társul a legújabb szakirodalom alapos ismerete. Ez teszi lehetővé, hogy az Arany János klasszikus megfigyelései által megalapozott területen, Király Erzsébet, Kovács Sándor Iván vagy Klaniczay Tibor rendszeres elemzése után is újat tudjon mondani. Így jutunk el odáig, hogy még Zrínyi sokat vitatott verstani szabálytalanságaira is Tasso verselése lesz az egyik magyarázat (persze csak az egyik, hiszen Bene Sándornál mindig az okok szépen összekötött csokrával szembesülünk), s hát persze odáig is, hogy elsősorban a *Jerusalem conquistata*-ból kielemezhető szakrális ihletettség és igazság legyen Zrínyi vezérlő gondolata is.

Mint az imént idézett sorokból is kitűnhetett, a disszertáció írója azzal az igénnyel vágott bele a második alfejezet megírásába, hogy elkészíti a hazai tudományosság első érzékletes portréját a rendhagyó egyéniségként bemutatott Giovanni Battista Marinóról, aki, mint a fejezet alcíme is kimondja Bene számára a modernség nyelvének egyik megteremtője volt. Ismét terjedelmes, ám izgalmas részletekben gazdag portrét kapunk erről a Tassót dekonstruálni akaró izgalmas pályáról, s ez a pályakép képes egyszerre bemutatni a nagy elődhöz kötődés és a vele folytatott vita sok fontos mozzanatát. Ehhez persze egészen bizonyosan hozzájárult az is, hogy a disszertációnak sikerült megnyernie a nem régen oly fájdalmasan elvesztett Szkhárosi Endrét a legfontosabb részletek lefordítására. Jó kiindulópontot szolgáltatott ez a recepció vizsgálatához már az eposzt illetően is, de első sorban mégis a szerelmi költeményeket is felölelő kötet felépítésének elemzésében és üzenetének szemléletes bemutatásában. Nagyon finom megfigyelések sorozata tárja fel, hogy mindez az itáliai költészeti hagyomány további nagy képviselőinek (Petrarca, Ariosto) ismeretében és invenciózus felhasználásával történik meg.

Nem kevésbé hatékony világirodalmi stúdium résztvevője lehet az, aki az *Utak a Parnassusra* alfejezet ugyancsak terjedelmes szövegét legalább kétszer alaposan elolvassa. Legalább kétszeri olvasás szükséges, hiszen rendkívül fontos, de magyar nyelven korábban nem tárgyalt eszmei és poétikai törekvések küzdelméről van szó. Az egyik oldalon állnak tehát a Barberini-pápa által saját verses kötetével is megjelenített, s a szakirodalomban új klasszicizmusnak is nevezett törekvések, amelyek a profán érzékiség helyett a szakrális tematikát megvalósító kegyes poézist tüzték zászlajukra. A másik oldalon pedig az ezzel szembe forduló velencei központú világias gondolkodásmód és költészet helyezhető, amely Marinót éppen egy ilyen, az isteni és földi szerelem összhangját megvalósító program legfőbb képviselőjeként ünnepelte. Zrínyi által is olvasott fontos személyiségek és művek adatgazdag panorámáját adva mutatja be Bene a közöttük zajló, a magyar szakirodalomban eddig egyáltalán nem tárgyalt küzdelmet, amelyben nem mellőzhető fontos mozzanat, hogy a pápai udvar támogattottjai körében is bölcséletileg megalapozott művelődési és irodalmi program körvonalazódik. Ebben, – ahogy Bene Sándor fogalmaz – az ellenfél programjának kulcsmozzanatai (ihlet, eredetiség, érzelem) koherens egészé összedolgozva jelennek meg. De Bene még itt sem áll meg, hanem bemutatja, hogy Barberini egyik legátusa kezdeményezésére történik meg Francis Bacon nagy művének, a *De dignitate augmentis scientiarum*nak a recepciója is, majd olyan szerzők ugyancsak kimerítően alapos ismertetése következik (Agostino Mascardi, Scipione Errico), akiknek mindkét tábor irányában voltak vegyértékei. Igen meggyőző érveket olvashatunk aztán arról, hogy a *Syrena*-kötet legközelebbi kompozíciós mintája Girolamo Pretti verseinek gyűjteménye lehetett, s az érvelés egészen látványos

mozzanata az olasz szerző *Lelkét szólítja, hogy Krisztus halálát sirassa* c. kötetzáró versének , és a *Feszületre* írott Zrínyi-költemény rokonságának körvonalazása.

Csak ezután következik ennek a bizony nagyon terjedelmes fejezetnek a disszertáció egészében is kiemelkedő csúcspontja, amely a *Syrena*-kötet horvát kontextusát vázolja fel. A valamiféle közköltészeti hagyomány jelenlétét megsejtő Klaniczay Tiborhoz kapcsolódva elegánsan tolja félre Gundulić egészen más poétikát képviselő *Osmanját*, illetőleg a dubrovniki irodalom egészét, majd újszerű és meggyőző történeti fejtegetéssel jut el odáig, hogy a hazai közköltészet tradíció Zrínyi számára a Balkánt és a történeti magyar királyságot jelentette, s így érkezik el előbb a népszerű epikus költeményeket tudatosan imitáló Karnarutić-ig, s rajta keresztül a rigómezei hősoket, köztük Lázár fejedelmet megéneklő hagyományig. Igen érzékletesen jeleníti meg azt a közeget, amelyben a népszerű epikus énekek „szinte körülzummögtek” a Zrínyieket. A koszovói mondakör 19. század darabjai persze a felső régiókban keletkezett művek folklorizációja nyomán jöttek létre, de fel tud mutatni olyan 17. századi népszerű énekeket is, amelyek ismertek lehettek Zrínyi számára. Érdekes lecsengése a fejezetnek, hogy egy „modernebb illír”-tudat erős jelenléte is kimutatható a horvát *Syrenát* elkészítő Zrínyi Péternél.

Az epilógust is ideszámítva a disszertáció legterjedelmesebb fejezete a korábban bemutatott koordináták között körvonalazza a *Syrena*-kötet modernségét. A koordináták persze csak látszatra változatlanok, hiszen Francesco Guicciardinitől Francis Baconen, Anglo Grillen, John Miltonon át Virgilio Malvezzi-ig analógiaként, vagy forrásként egy sor jelentékeny kortárs vagy közel kortárs gondolkodó kerül elő, nem is beszélve az általuk megidézett pogány vagy keresztény antikokról. A bevezetőt követően előbb most is alaposan dokumentálja azt a már többször emlegetett elgondolást, hogy a *Vitéz hadnagy* szinte egyidőben íródott az eposz befejezésével, s ez is indokolja a belőle kihüvelyezhető teológiai és bölcséleti megfontolások együttes szemléletét. Ez első renden az érdem és kegyelem kérdésére koncentráló *Feszületre* elemzésével történik meg. A magyar költői hagyomány itteni jelenlétéről külön szólnunk, itt csak azt emeljük ki, hogy az ősmintának tekintett Petrarcatól elindulva Tasson át Miltonig itt is lenyűgöző a források és analógiák szemléje, s a releváns szemléleti és poétikai meglátások sem hiányoznak. Számomra legkedvesebbként a *Befed a nagy kék ég...* forrásainak és eltérő változatainak bemutatását említem meg.

A vers retorikáját és az aposztróf funkcióját kibontó elemzést aztán a korabeli „könnyirodalom” fontos szövegeinek és szereplőinek legalább felvillantása követi. A felsorakoztatott példák ellenére Bene a bűnbánat interkonfesszionális könnyeiről beszél, s a vers felütésében, valamint a múzsa könnyezésre felszólító sorokban az érzelmi hullámváz és

kedély megnyilatkozását látja. A könnyezésben, illetőleg annak hiányában ugyanakkor szerinte nem egyszerűen a protestáns racionalizmus és a katolikus affektivitás különbsége nyilvánkozik meg, hanem a hagyományok eltérése, hiszen szerinte másfelől az érzelmek nyelvének eluralkodása a vallásos költészet egészét jellemzi a kortárs európai irodalmakban. Protestáns racionalizmusról én sem beszelnék, a felekezeti különbségeket viszont nem becsülném le. Fontosnak tartom, hogy a könnyirodalom olyan eluralkodása, mint amit Bene Itáliában regisztrál, nem található meg a protestáns kegyességi szövegekben. Itt a tematika is szűkebb, hiszen Szent Péter könnyei éppen úgy nem jöhetnek szóba, mint a Szűzanyáéi, de szerintem ebben a műfajcsoportban is érvényesül az a törvényszerűség, hogy a kegyességre felindítani akaró protestáns szövegek kevésbé képesek lemondani a tanítás (*docere*) retorikai funkciójáról. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a szövegváltozatokban meglévő kettősség mutatható ki mind az összeállítás rendíthetetlen magabiztosságot sugalló soraiban, mind a *Vitéz hadnagyban*, s ennek letapogatása a nagy súlyú kortársak (Milton, Bacon) és a végső soron Szent Ágostonig visszavezethető hagyomány nyomon követésével történik, s igen meggyőzően beszél Virgio Malvezzi kivételes fontosságáról is.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az utolsó alfejezetet sem, hiszen Bene kimutatni véli, hogy hőse a hangsúlyokat máshova tette utolsó ebédjén, mint fiatalkori propagandisztikus szándékot sem nélkülöző megnyilatkozásában. Erről az elmozdulásról én először Szörényi Lászlót hallottam beszélni szegedi előadásorozatában. Bene most a Rucsics Jánoshoz írottak háttéréhez elősorolja a Lucanus és Seneca hatásról tanúskodó mozzanatok, ám a befejezés mégis arról szól, hogy a gondolatvilág állandó eleme mégsem az erény autonómiájának erőltetése lesz, hanem a jó szerencsének átkeresztelt gondviselés által megtámogatott heroizmus.

Az alapkoncepciót – a *Syrena*-kötet a lírai hős, a harmadik szirén belső történetét megjelenítő kompozíció, amelyben az eposz csak a kötet egésze felől értelmezhető hitelesen – kifejtő érvelés utolsó mozzanata a díszcímlap magyarázata lesz, amelyben a bevezetőnek megfelelően valóban megtörténik a vizuális és textuális üzenet együttesének kibontása. A megszokott tárgyszerűséggel sorolja fel a disszerens a korábbi megoldási javaslatokat, hogy aztán kifejtse a disszertáció címébe is beemelt értelmezést: az Adriai-tengernek syrenája, a harmadik szirén maga a költő, aki a Tirrén-tenger felől érkezvén eltanulta a gyönyörűsége törekvő poézis mesterségét, de új Orpheusként képes arra, hogy egy magasabb rendű költészet dalnokaként szólaljon meg.

Részösszegzés gyanánt azt mondhatjuk tehát, hogy Bene Sándor nagy erudícióval idézi fel a Zrínyi számára belátható világirodalmi teret, s kis túlzással azt mondhatjuk, hogy olyan

helyzetbe kerül, mint főhőse, hiszen csak korlátozott érvényességű visszhangnak tekinthető, ha egy magyar irodalomtörténész fejezi ki elismerését. Így tehát ő is csak reménykedhet abban, hogy esetleg egyszer majd akad olyan olasz és horvát közegben kinevelődő tudós, aki a magyar költészetben is szerez akkora jártasságot, hogy hozzá hasonlóan eredeti szövegélményekre támaszkodva tudjon reflektálni az itt olvasható elemzésekre. Annyit persze föltétlenül megtehetne maga Bene Sándor is, hogy disszertációjának ezeket a költészettörténeti szempontból is releváns részleteit is megjelenteti idegen nyelven is. Azért fogalmaztam így, mert nagyon is méltánylandó, hogy eddigi publikációi alapján Bene jól észlelhetően törekszik a nemzetközi közvélemény megszólítására, s ez jó kiindulópont lehet a továbbiakra is, arra tehát, hogy a roppant nehéz költészettörténeti témákban is folytassa ezt a munkálkodást.

Nagyon fontos természetesen a magyar nyelvű költői hagyomány jelenlétének tárgyalása is, s a következőkben ezzel kapcsolatban próbálok néhány észrevételt megfogalmazni. A cél természetesen Benénél itt sem kisebb, mint annak kimutatása, hogy Zrínyi miben hoz újat, s hogy Tinódi, Balassi és Rimay verselését folytatva hogyan teremti meg a reflektált folytonosságot, s „hogyan húzza fel újabb emeletét a nemzeti költészet csarnokának”.

A tárgyalás során aztán kiderül, hogy valójában a Balassi–Rimay hagyomány jelenlétéről beszélhetünk, s nem csupán azért, mert megvolt könyvtárában a Balassi Bálint fajtalan énekeit tartalmazó összeállítás, a Szép magyar komédia, Rimay Balassi-epicédiuma, s a két költő istenes verseinek több kiadása. A szakirodalom korábbi megállapításai ellenére Bene elemzéseiből kiderül, hogy folytatható hagyományt csupán ezek jelenthettek Zrínyi számára, s abban is igaza van, hogy még ezektől is elkülöníti az erőteljesebb szándék saját versei önreflektív értelmezésére.

Mindazonáltal új megfigyelések sorozatával igazolja, hogy mennyire erősen kötődnek a *Syrena*-kötet darabjai Balassi szerelmi költészetéhez, s hogy az értelmező felhasználás milyen változatos formáit tudja kimutatni, több esetben megalapozott vitát folytatva hajdani mesterével, Kovács Sándor Ivánnal. Kifogásolom viszont ennek a fejezetnek a láthatóan csattanósra formált zárlatát. A gondolatsort a következő most szó szerint idézett mondat vezeti fel: „Balassit (Rimayt) úgy hagyja el Zrínyi, hogy még a szerelem poklából felfelé vezető útra is belőle rugaszkodik el.” Ezután a vérrel írás-motívum fontosságát mutatja ki Rimaynál a csúcsponton a Balassi-epicédium ideológiai tartóelemével, Cliónak a hősi halált halt Balassi fivérekről írott soraival, akik „Krisztusnak sebvéréért seb s vérrel áldoztak”. Elképesztő eruditus részlet következik ezután, amely a vérmotívumot a következő alfejezet elején a peroráció és az ismert epigramma antik és korai előzményeinek, majd utóéletének lenyűgöző

szemléjével kapcsolja össze. A legnagyobb elismerés ellenére sem tudom azonban elhallgatni, hogy Balassi költészetének beépítését ebbe a történetbe nem tartom eléggé megalapozottnak. A két költőt előszeretettel összerántó disszerens szerint ugyanis a vérrel írt név ősképe nem is az istenes, hanem a szerelmi költői Balassitól ered, s idézi a szerzőnek a darvakhoz szóló *inventio poetica*-ját:

De ne siess, kérlek, tőled hadd izenjek
neki rövid beszéddel,
Vagy ha az nem lehet, csak írjam nevemet
mellyedre fel véremmel,
Kin megesmérhesse, hogy csak őérette
tűrök mindent jó kedvvel.”

„A kevés *excessus hyperbola* egyike ez a nagy ciklusban. S ezt már Zrínyi sem parodizálta el.” – írja Bene, s parodiát én sem érzékelek. A *hyperbola* azonban itt nem jut el a beszélő áldozatot jelentő haláláig. Az utolsó sor, s a vers folytatása ezt még akkor sem engedi meg, hogy *halált* jelentő véráldozatra gondolunk, ha tudjuk, hogy a „jókedv” ilyen zárlatokban többnyire nem szó szerint értelmezendő, hanem inkább az *inventio poeticát* megfoganni engedő ihletet, állapotot jelenti. Úgy vélem tehát, helyesebb, ha a kérdéses motívumot a felsorolt antikokkal (Seneca, Plutarkhosz), s az őket aktualizáló újabbakkal (Marino, Andrea Vittorelli) hozzuk kapcsolatba.

Mindezt azért tettem szóvá, mert Balassi és Rimay ilyen összecsisztatása megterheli az *Érdem és kegyelem (Feszületre)*-fejezet egészét, amelyet szorosabban vett magyar eszme- és poétika történeti szempontból az egyik legfontosabbnak tarthatjuk. Szeretném nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a fő mondanó tekintetében sikeres gondolatmenetről beszélek, amely minden kétséget kizáróvá teszi, hogy Bene nem csupán az itáliai eszme- és poétikatörténeti törekvések világában mozog nagyon otthonosan, hanem a korai újkor egyik legfontosabb, s a reformáció genezisében is meghatározó teológiai polémiáiban is. Az európai összefüggések világos felvázolása során értő elemzést olvashatunk a jezsuiták és a domonkosok között zajló kegyelemtani vitákról, amelyek valójában a protestánsok üdvtani üzenetét is mérlegre tették. A disszerens sok adattal bizonyítja, hogy Zrínyi ebben a világban is tájékozott volt, csodálkoztam viszont azon, hogy nem kapott semmiféle méltatást az a Sebastian Castello, akinek Zrínyi könyvtárában meglévő biblia kiadásában a vallási toleranciát megalapozó 16. századi szövegek talán legfontosabbikát, a VI. Edvárd királyhoz intézett ajánlást is olvashatjuk. (Magát a

bibliakiadást ugyan megemlíti, de a nyomtatott változat névmutatójában már nem szerepel a nagybázeli humanista neve sem.) Természetesen a magyarországi recepció Pázmányig visszanyúló vizsgálata sem marad el, s a Zrínyi szempontjából fontos előzmények számbavételéig jutunk el, amikor Pázmány és Magyarai István közötti polémia újra értelmezésére vállalkozik, s kimondja, hogy ebben a kérdésben valójában nagyon közel állt egymáshoz a protestáns és a katolikus polemikus álláspontja.

Ezt követően a Zrínyi közvetlen közelében született megnyilatkozásokat összegzi oly módon, hogy a nagy vitában főhőse azokkal tart, akik úgy látják, hogy az értelemnek szinte semmilyen szerepe sincs az ember üdvözülésében, ebben az isteni kegyelem a meghatározó. A közismert jelmondat jelentése tehát valójában „segítő kegyelem, semmi más”. Határozott álláspont ez a régóta zajló vitában, s súlyos argumentumok sorakoznak fel mellette, s ugyanakkor megfelelően árnyalt az összegzés is. „A katolikus elképzeléseken belül tudatosan azt az álláspontot preferálta, amely közelebb állt a lutheránusok kegyelemfelfogásához, ugyanakkor nem vágta el teljesen az utat, a *liberum arbitrium* autonóm, jezsuita értelmezése felé sem.”

Irodalomtörténetivé persze akkor válik a vizsgálat, amikor sor kerül a két meghatározó jelentőségű szöveg, a *Feszületre* és az eposz második énekében szereplő ima elemzésére. Természetesen most is filológiai megalapozottságra törekszik, valószínűsíti Balassi–Rimay istenes versek katolikus és protestáns szerkesztésű ún. rendezetlen kiadásának használatát, sőt egy hosszú jegyzetben még azt is, hogy Zrínyinek szerepe lehetett a rendezett váradi kiadás létrejöttében. Ebből bontakozik ki egy sokrétű hagyomány, amely úgy képes aktivizálódni, hogy a kötet egészébe belesimulva ne legyen a hitbeli közeledés akadály. Mindez a megformálás poétikai mozzanatainak érzékeny kifejtésével történik meg, amelyek közül az egyik legfontosabb a vers beszélőinek tisztázása, s a *Feszületre* kiiktatása az önmegszólító költemények sorozatából. A módszer hasonló a hírnév morálfilozófiai háttérének nyomon követésére felszólító *Peroratio* esetében.

Az alapüzenet elfogadása, és sok részlet igenlése mellett sem tudok ugyanakkor szó nélkül elmenni a Balassi és Rimay-hagyomány kezelésének megoldatlansága mellett. Az alapprobléma számomra az, hogy Bene Sándor szinte bizonyosnak tartja: az 51. zsoltár (*Végtelen irgalmú*) parafrázisának valódi szerzője nem a halálos sebének lázával küzdő Balassi Bálint, hanem a teljes fikciós helyzetet kidolgozó Rimay János volt. Egy hosszabb tanulmányban részletesebben kitértem ennek az először Szilasi László által sugalmazott, s később többeket magával ragadó elképzelésnek a cáfolatára, most természetesen csak érveim lényegét idézem fel. A Béza-parafrázis szembesítésével megpróbáltam igazolni, hogy a

Balassi-vers egyáltalán nem sugallja azt a Rimay által hozzárendelt értelmezést, hogy szerzője halálos sebének lázával küzdve írta meg. Másfelől lehet, hogy Balassi nem foglalkozik olyan kimerítően az érdem és kegyelem viszonyával, mint Rimay, de Bene Sándor maga is idézi azokat a szövegeket, amelyek úgy szólnak a kegyelem kulcsponti szerepéről, hogy az minden nehézség nélkül összeegyeztethető a *Végtelen irgalmú* szövegével. Tanulmányom legfontosabb mondanója, hogy Balassi minden zsoltárparafrázisában programosan kerüli a doktrinális összefüggéseknek az eklézsia szempontjaira figyelő kifejtését, s mivel az ilyeneket kikerülő egyéni megoldásokat alkalmaz dolgozza át Béza parafrázisát az 51. zsoltár teológiai szempontból kulcsfontosságú részleteiben is, nincs okunk elvitani tőle ezt a költeményt. Távol áll tehát attól beszédmódtól, amely sorozatosan jelen van Rimay szövegeiben.

Mindez nem jelenti azt, hogy ne olvassam majd nagy élvezettel Bene Sándornak itt megígért tanulmányát, arról, hogy miként építkezik Rimay Szent Ágoston szövegeiből. Úgy látom, ennek lényegét körvonalazza már a disszertáció egy hosszú jegyzete, sőt ha nem tévedek ennek nyers változatát már el is mondta a járványügyi régi magyaros konferencián.

E megjegyzések után már fölösleges is talán hangsúlyozgatnom számomra nagyobb esztétikai örömet jelentenek Balassi kegyelmi kérdésekben, esetleg lyukakat, üres helyeket hagyó versszövegei, mint Rimay doktréner didaktikus okoskodásai, s több mozzanat mellett ez a különbséget perdöntőnek tartom a szerzőség kérdésében is. Az az igazság, hogy Bene Sándor által leírtak inkább megerősítettek elképzelésemben, mintsem megingattak volna. Az aposztrófé és proszopopeia Rimaynál megfigyelhető viszonyáról értekezve ő ugyanis azt mondja, hogy Rimaynál ezek között a külső értelmező szövegek teremtik meg az átjárást, majd így összegez: „Az egyetlen kivétel éppen a Balassi szájába adott 51. zsoltár, amely az epicédiumba illesztve verses narráció részeként proszopopeiává alakul.” Nos erre az egyetlen kivételre mondom, hogy nem Rimay Jánosé, hanem a mesteréé.

Mindez persze nem változtat azon, hogy valamiképpen mindkét költő ott van az eposz-főhősét hajnalban imádkoztató, s a múzsáját Krisztushoz beszéltető Zrínyi szövegeiben, s Bene fentebb már méltatott meggyőző leleménye, hogy az Tassot és Angelo Grillót is hozzájuk társítja, akik segítségével nem csupán a szakralizálás történik meg, hanem a magyar költő komorabb és súlyosabb világképében át is lényegülnek a „finom kúriai körökben otthonos médiamártírok” toposzai.

Befejezésül föltétlenül szólni szeretnék arról, hogy a fentiekben említett fejezet-bevezetőket egymás mellé helyezve nem csupán Zrínyi irodalomtörténeti helye bontakozik ki előttünk, hanem erős víziót kapunk a régi magyar irodalom egészéről is. Ebben a vízióban Zrínyi tudatosságban és reflektáltságban a régi magyar irodalom mindenkit hajazó költőjeként

jelenik meg, akiben mindenkinél erősebb az igény „szövegei jelentésének és értelmezésének folyamatos ellenőrzésére”. Olyan emelkedett szintű irodalmiság letéteményese tehát, amelynek legfeljebb előkészítői lehettek azok a 16–17. századi szerzők, akik külföldi írók és költők által ösztönözve már meghaladták a tradícióban való szinte naiv, de minden esetre reflektálatlan vagy ösztönös beleállás korábbi gyakorlatát, képessé tették magukat új szempontú reflexiókra, sőt alkalmasint az örökölt műfajok átalakítására is. Ezeknek azonban meg kell elégedniük azzal, hogy előkészítők lehetnek. Fontosságukat nevek és művek felsorolásával is illusztrálja, s ezt külön is érdemes lenne górcső alá venni, ám ettől most kénytelen vagyok eltekinteni, csupán azt idézem fel, hogy a főhőse által közismerten felhasznált és reflektált Balassi és Rimay mellett szerepelteti Istvánffy Pált és Szenczi Molnár Albertet is.

Zrínyinél tehát mindezt meghaladó, páratlanul izgalmas módon történik meg a hazai és nemzetközi hagyomány magukban a költői szövegekben konstituálódó recepciója, s nagyon nagy hangsúlyt kap, hogy az imitált külhoni szövegek nem véletlenszerűen kerülnek elő, mert róla vélelmezhető az „azokat körülvevő értelmezői közösségek belső szakmai, poétikai és retorikai kérdéseket feszegető diskurzusainak ismerete is”. Így jött létre aztán nála az a szövegtörzs, amelybe alkotója tudatosan belekódolta a tagolt, többszínű recepciót is. Ismét idézem: „Ilyen értelemben az 1.0 és a 2.0 egyszerre jelent regionális határt (az irodalom centruma és perifériái, önhivatkozó és folyton újrakezdő típusai között), illetve modernitáshatárt is. Zrínyi úgy építette fel a kötetét, hogy az a hazai (pontosabban a regionális, tehát a közép-európai) mezőn túl fejlettebb, strukturáltabb, a hagyományt éppen feltörő, dekonstruáló és átrendező világirodalmi térben is jelentsen valamit. Az értelmezésnek ugyanebből az okból kell két kört bejárnia.”

Arról persze szívesen olvasnék, hogy szűkebb több nyelvű környezetén kívül hogyan próbálta elhelyezni világirodalmi térben is magyar nyelvű szövegeit, de inkább a felvázolt Balassi-képnél időznék el egy kicsit. Egy pillanatig sem vitás, hogy Bene nem téved, amikor arról beszélt, hogy Balassi nem volt olyan naprakészen tájékozott a meghonosítandó külhoni irodalmi törekvések világában, mint Zrínyi. Neki nem egy véletlenül idesorodott könyve volt, mint Balassinak a *poetae tres*, mondja Bene Sándor, ám mintha figyelmen kívül hagyná, hogy Kis Farkas Gábor és a neolatin költészet tanulmányozói szerint ez a kötet a latin petrarkizmus egyik legfontosabb szövegtára volt. Az említett tanulmányban részletesen szóltam arról, hogy milyen fontos reflexiók állnak Istenes versei megformálásának hátterében, ezért ezt nem részletezném. Az általam valamelyest ismert lengyelországi történésekkel példálózva azzal folytatnám, hogy magam is meggondolkodtatónak tartottam, hogy nem mutathatók ki kapcsolatai sem az erdélyi, sem a magyarországi, sem a lengyelországi „páduások” világával,

s nem készítette imitációra a latint az anyanyelvűvel változó tudósabb humanista irodalom. Másfelől azonban a reflexiókról szólva azt mégsem kicsinyelhetjük le, hogy a *Szép magyar komédia* prológusa mégiscsak olyan irodalmi programot vázol fel, amely túlmutat versei integritásának védelmezésén, és a hazai irodalmi törekvések teljességét áttekintve beszél.

Ráadásul a régi magyar irodalom filológiai újdonságokat még mindig produkálni képes terepén még mindig születnek újabb és újabb megfontolások lezártak látszó ügyekben is. „Zrínyi tudatosan lép túl a Balassi–Rimay hagyomány fázisán a kéziratos másolatokban körvonalazódó szövegrészek... majd az azokhoz... ömlesztve esetlegesen csatlakozó szövegek modelljén” – írja Sándor. Igen ám, de miközben Zrínyién dolgozott, Horváth Iván újabb terjedelmes tanulmányt tett közzé Balassi maga kezével írott könyvéről, amelynek számomra is felfogható alapüzenete az, hogy nincs ösmásoló, vagyis a maga kezével írott könyv Balassa része „abban az alakban, ahogy az 1610 körüli előzményt rekonstruálni szokták, lényegében úgy jó, ahogy van”. Horváth Iván szerint tehát ránk maradt „az életmű egy könyvben rögzített teljessége, amely valójában egy kimunkált töredék, amely egyszerre képes megjeleníteni a megszerkesztettség igényét és annak kudarcát”. Kell ennél a modern világot erősebben megidéző eljárás? Másfelől nagyon heves polémiáik ellenére hasonló megállapításra jutott Kőszegi Péter is, hiszen szerinte nem zárható ki, hogy „egy magas fokú individualitás és a legszemélyesebb belsőségesség jegyében nem is akarta megjelentetni szerelmi költészetét”.

Engem azonban Bene Sándornak az a tézise gondolkodtatott el leginkább, hogy koncepciójában már az első fokozathoz elvezető minőségi ugrás is mindig akkor következett be, „amikor az írók és a hagyomány recipiálása közé egy újabb filter került be” egy új szempontot hozó külföldi költő és író megjelenése. Én nem mernék ilyen bátran egyetemes törvényszerűségeket felmutatni, s különösen nem merném az újat-hozást föltétlenül külföldi ösztönzésekhez kötni. Szerintem például valamivel egyetemesebb mégis az a törvényszerűség, (s ezt az orosz formalisták hatásától nem mentesen kialakult elképzelést a Szegedy-Maszák irodalomtörténetét felfrissíteni akaró vállalkozásban érvényesíteni is próbáltam), hogy a poétikailag újítást hozó szövegek a legnagyobb valószínűséggel határhelyzetben alkotók tollán születtek meg, olyanokén, akik felléptekor még nem szilárdult merevvé az őket befolyásoló szabályrendszer, vagy az annak letéteményeseként működő intézmények meggyengülése miatt vagy más okból, s egészen kivételes esetekben azzal is találkozhatunk, hogy egy szerző a hivatalosság alatti világból érkezve irrevelánsnak tekinti a retorikai és poétikai elvárásokat kötelezően érvényesíteni akaró intézményeket. Látszólag rokon ezzel Bene Sándornak az a mondata, hogy az amatőrök olykor nagyobb költők, mint a professzionisták, ám az én valóságos

amatőrjeim, mondjuk a *Cantio de militibus pulchra* szerzője nem tudna úgy reflektálni, mint Zrínyi.

A Zrínyit a régi magyar irodalom további alkotóitól elválasztó nagy cezúra Benénél erős művelődés- és eszmetörténeti indoklást kap azáltal, hogy szerinte olyan időszakban élt és alkotott, amikor a legfejlettebb régiók, s főleg Itália kultúrájában hatalmas változások zajlottak le. Szeretném mindjárt leszögezni, mint feljebb is szoltam róla, lenyűgöző az a többnyelvű szakirodalmat hasznosító erudíciós elkötelezettség, amellyel ezt bemutatja, s ha módomban állna, szemléjének bizonyos részleteit kötelező olvasmánnyá tenném a hazai régi magyaros közösség számára. Amint az előszó világosan megmondja, ebben a felfogásban a barokk kultúra és irodalom a később kibontakozó modern tendenciák első fázisának tekinthető, s Bene látványosan tolja félre azokat a megközelítéseket, amelyek ezt a fázist a későreneszánsz manierizmusban vélték megtalálni. Ez a mozdulat talán megérdemelt volna részletesebb reflexiót, de főleg ennek a nagyon 20. századi asszociációkat keltő világszemléletnek a kiterjedéséről olvastam volna többet. Hogy érthetőbben fogalmazzak: ugyanerre a periódusra történészek nem jelentékeny csoportjai alkalmazhatónak vélik a *konfesszionalizáció* fogalmát. Sokan tehát úgy vélik, hogy az egymással jól körülhatárolt, s rigorózan megkövetelt dogmatikai pozícióból építkező egyházak vezényelték ezekben az évszázadokban az emberek többségének életvitelét a bölcsőtől a koporsóig, s természetesen az ő szemléletükben szó sincs az örökölt világkép olyan megingásáról, vagy pláne programos megingatásáról, amelyet Bene kimutat radikálisainál. Erős bástyákat építenek ki tehát Itálián kívül is a hagyományos világkép intézményei, s így nem merném azt állítani, hogy „a *Szigeti veszedelem* ellentétben áll saját korával, vitatkozik a vallást *instrumentum regni*nek tekintő, a lapos hatalmi logika fölényét a hitigazsággal szemben evidenciaként kezelő, művelt 17. századi közvéleménnyel”. Olvasmányaim alapján nagyon tagoltnak gondolom ezt a közvéleményt. Hasonlóképpen szerintem nem csupán a fundamentalista vallási ideálok letéteményesei között tudott hatni az oszmánellenes teológiai érvrendszer sem, hanem ennek legalább egy mentalitást formáló minimuma sokáig nagyon széles körben volt jelen. Úgy vélem tehát ezt is célszerű figyelembe venni, amikor azt vizsgáljuk, hogy a 17. századi irodalmi és eszmetörténeti modernség belső kritikusaként definiált Zrínyi a mártírium vállalásáig is elvezető magatartási mintát kínált fel kortársai számára.

Mindez átvezet bennünket ahhoz a fogalomhoz is, amely talán a leggyakrabban szerepel Bene Sándor disszertációjában. Már a bevezetésben szembesülünk azzal a tételmondattal, hogy „Zrínyi Miklós az első modern magyar költő”, s nyilvánvalóan nagyon is meggondolt keretetéssel egy egyszerre patetikus és önironikus Kemény István idézetet követően ez zárja a

disszertációt is: „Ha belátjuk, hogy Magyarországon a modernitás (legalább) kétszer kezdődött el, akkor ebben az értelemben valóban elmondható, Zrínyi Miklós az első modern magyar költő.” Az idáig eljutó opponens ugyan már hozzá szokhatott ahhoz, hogy a disszertáció szerzője számára a legnagyobb örömet az jelenti, ha újabb és újabb szempontok bevonásával kibillentheti olvasóját a már majdnem megszokottból, ám most egy újabb meglepetés éri. Ha elfogadta, hogy a 17. század első felében olyan jelenségek figyelhetők meg az európai irodalmakban, s Zrínyinek köszönhetően a magyarban is, amelyek a 19. század eleji tulajdonképpeni magyar modernitásnak az előzményei, akkor itt a zárójelbe tett *legalább*-ból arról értesül, hogy csak a jó isten tudja, hányszor kezdődött ez el. Mindez próbára teszi a fogalom teherbíró képességét, amit csak fokoz az, hogy *modernitásról*, *modernitáskurzusról*, *irodalmi modernségről*, *modern költői felelősségről* időnként tágabb dimenziókat felvillantóan értekezik, hiszen ő a modernitás végéről szemléli a fejleményeket, ami aztán olyan kifejezésekben is lecsapódik, mint a *korai pre-posztmodern tolerancia*. Röviden szólva, szükséges lett volna a bevezetésben valahol kifejtteni, hogy az értekezés az Irodalomtudományi Intézetben készülő új irodalomtörténet koncepcióját és fogalomrendszerét alkalmazza. Így persze még beszédesebb lett volna, hogy Zrínyi kilóg abból az elképzelésből, amely szerint a 19. század elején következik be a modernség nyitányának tekinthető váltás az irodalom létmódjában. Ha a disszertációban nem is, a megjelent monográfiában föltétlen szükséges lett volna ezt is felidézni, hiszen nehéz lenne azt állítani, hogy a fenti irodalomtörténeti koncepció általános ismertségnek vagy elismertségnek örvendene. Ha optimisták vagyunk, s feltételezzük, hogy ezt a figyelmükre minden tekintetben érdemes monográfiát kézbe veszik középiskolai tanárok is, akkor bizonyosan olyan olvasók kezébe kerül, akik számára ez nagy meglepetés lesz.

Befejezésül visszatérnék mondandóm első mondataira. Remélem, hogy világossá tudtam tenni: az imént elmondott kritikai vagy inkább tovább gondolásra készítő megjegyzésekkel együtt Bene Sándor munkáját egy formátumos tudós nagyjelentőségű teljesítményének tartom, s alkalmasnak arra, hogy általa elnyerje az MTA doktora fokozatot.

Szeged, 2022. június 23.

Balázs Mihály
SZTE BTK